

UOT 81

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.2.169>

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN MÜRƏKKƏB FEİLLƏR VƏ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR HAQQINDA

Məqalə Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən bir sıra mürəkkəb feillərin və frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsinə həsr olunub. Bu leksik vahidlər dilimizin tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələri, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən nümunələrlə müqayisəli tədqiq edilmişdir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən mürəkkəb feillər və frazeoloji birləşmələr olduqca zəngindir. Məqalədə bu leksik vahidlərin linqvistik təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, Azərbaycan dili, frazeoloji birləşmələr, mürəkkəb feillər, dialekt, şivə, leksika.

Giriş. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, o cümlədən də dialekt leksikası olduqca zəngin və maraqlıdır. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasına gəlincə tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, bu dialekt və şivələr leksik fondunun əhatə dairəsi, işlənmə arealı, çoxşaxəli və çoxcəhətli olması ilə dilimizin digər dialekt və şivələrindən seçilir. Məqaləmizdə Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksik layında özünəməxsus yer tutan və əhəmiyyətli rol oynayan bir sıra mürəkkəb feillərin və frazeoloji birləşmələrin linqvistik təhlili məsələlərinə toxunacağıq. Həmin leksik vahidlərin təhlilinə keçməzdən əvvəl leksika və leksikologiya anlayışı nədir? Frazeoloji birləşmələrin leksik laydakı mövqeyi nədən ibarətdir? kimi suallara cavab tapmaq məqsədi ilə leksikologiya, o cümlədən frazeologiya sahəsində aparılan bəzi tədqiqatlara diqqət yetirmək, fikrimizcə, apardığımız araşdırmanın elmi əhəmiyyəti və mahiyyətinin dərk olunması baxımından olduqca maraqlı və gərəklidir. Bilirik ki, leksika yunan mənşəli “lexikos” kəlməsindən olub “sözlər” anlamını ifadə edir. Başqa sözlə desək, dildə olan sözlərin cəmi leksika adlanır. Dilçiliyin leksikologiya bölməsində isə dilimizin leksik sistemi öyrənilir. Unutmayaq ki, sözlər bir vahid kimi yalnız leksikanın tədqiqat obyektidir deyil. Onlar dilçiliyin müxtəlif bölmələrində müxtəlif aspektlərdən öyrənilir. Bununla bağlı Buludxan Xəlilovun tədqiqatlarında oxuyuruq: “...Sözləri təkcə leksikologiya bölməsi deyil, dilçiliyin digər bölmələri – semasiologiya, leksikoqrafiya, onomastika, söz yaradıcılığı, etimologiya, morfologiya və sintaksis bölmələri də tədqiq edir. Leksikologiya bu bölmələrdən fərqli olaraq sözü aşağıdakı cəhətlərinə görə öyrənir:

1. Sözü dilin lüğət tərkibindəki rolu, mövqeyi;
2. Sözlərin mənşə qruplarına görə növləri;
3. Sözlərin işlənmə dairəsinə görə növləri;
4. Sözlərin məna qruplarına görə növləri;
5. Sözlərin dilin lüğət tərkibindəki aktiv və passiv roluna görə qrupları və s.” [6, s. 4].

Əsas məzmun. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi məsələlərindən bəhs edən Səlim Cəfərov yazır: “Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə danışıqda rol oynayan bütün sözlər və frazeoloji vahidlər daxildir” [3, s. 10]. Ədəbi dil və dialekt leksikasının qarşılıqlı münasibətindən bəhs edən Türkan Əfəndiyeva qeyd edir: “...Müasir Azərbaycan dili lüğət tərkibinin xüsusi bir layını dialekt leksikası təşkil edir. Dialekt leksikası ədəbi dil normalarından kənarında duran müəyyən ərazi əhalisinin yerli dilinə məxsus olan danışıq-məişət sözləridir” [5, s. 148].

Səlim Cəfərov isə dialekt leksikası haqqında yazır: “Müasir Azərbaycan dilinin ümumi lüğət tərkibinə, ədəbi dilinə məxsus sözlərdən başqa, bu dilin bütün şivələri üçün səciyyəvi olan sözlər də daxildir. Belə sözlər dialekt leksikası adlanır” [3, s. 70]. Azərbaycan dialekt və şivələrində feil problemi Rəsul Rüstəmovun tədqiqatlarında geniş yer almışdır. O öz araşdırmalarında dialektlərdə işlənən mürəkkəb feillərin əmələgəlmə yolları və vasitələri haqqında ətraflı bəhs etmişdir [8].

Məlumdur ki, dilçiliyin frazeologiya bölməsində bir neçə sözün məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsi, öz ilkin anlamını itirməsi və bir bütöv kimi çıxış etməsi məsələlərindən bəhs olunur. Dilimizin frazeoloji vahidləri ilə bağlı leksikaya dair aparılmış ayrı-ayrı araşdırmalarda bəhs olunur. Həmin tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, frazeoloji birləşmələr nitqə ifadəlilik, obrazlılıq gətirən, fikri ifadəli edən dil vahidlərindəndir. Belə birləşmələrə sabit birləşmələr də deyilir. Bir qayda olaraq, frazeoloji birləşmələr məcazi mənalı olur. Məsələn: ürəyi düşmək, qəlbə toxunmaq, özündən çıxmaq, zəhləsi getmək, burnunu sallamaq və s. Frazeoloji birləşmələr bir sözə bərabər olan birləşmələrdir.

Ümumilikdə frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Frazeoloji birləşmələrin tərkibi dəyişməz olur;
2. Bu ifadələr dildə hazır şəkildə mövcud olur;
3. Frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan sözlər öz ilkin həqiqi mənalərini itirir və yalnız məcazi mənada işlənir;
4. İki və daha artıq sözdən ibarət olur;
5. Frazeoloji birləşmələr bütöv leksik vahidlərdir, lüğətlərə düşür;
6. Əksəriyyəti bir sözlə ifadə oluna bilir;
7. Tərkib hissələrinə ayrılmadan bütöv bir cümlə üzvü olur.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz dialekt leksikası, mürəkkəb feillər və frazeoloji birləşmələr anlayışları ilə tanışlıqdan sonra, düşünürük ki, dilimizin Naxçıvan dialekt və şivələrində geniş işlənmə arealına malik olan mürəkkəb feil və frazeoloji birləşmələrdən danışmaq, onların linqvistik xüsusiyyətləri probleminə toxunmaq məqsədəuyğundur. Hər şeydən öncə qeyd edək ki, Naxçıvan dialekt və şivələrində mürəkkəb feil və frazeoloji birləşmələrə aid ifadələr çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Həmin leksik vahidlərin müəyyən bir hissəsinə əyani nümunələr əsasında baxaq.

Hazırda Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən *düyələx' gəlməx' // düyələx' verməx'* mürəkkəb feili aldatmaq, *kələk gəlmək* mənasındadır. Məs.: *Sən bi bına bax cüvətdaxnıgı:nan ma: düyələx' gəlməx' isdi:r* (Qazançı). Maraqlıdır ki, apardığımız araşdırmalar zamanı *düy* leksemin *səs, xəbər, xüsusilə yalan xəbər, yalançı səs* anlamlarını da ifadə etdiyini gördük. Belə ki, haqqında danışdığımız Naxçıvan dialekt və şivələrində *düy vırmax, düy salmax, düyə qoymax* kimi mürəkkəb feillər ilə də qarşılaşırıq. Məs.: *Day bı sözü pütün aləmə düy vırdı da* [Saltaq]. Həmin mürəkkəb feillər isə hər hansı xəbərin sürətlə ətrafa yayılması, xəbər vermək, bilərəkdən kimsənin haqqında yalan xəbər yaymaq kimi anlamları ifadə etməkdədir. Həmçinin tədqiq etdiyimiz dialekt və şivələrdə *düy kökündən törəyən və yalançı* anlamını bildirən *düdüyçü // düdükçü* leksik vahidi də işlənir ki, bu da yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz *düy* komponentli feillərlə eyni məna və məzmunu daşıyır. Deməli, *düy* leksemi Naxçıvan dialekt və şivələri üçün xarakterik olmaqla yalan, yanlış xəbər, böhtan və s. kimi anlayışları ifadə edir.

Qeyd edək ki, tədqiq etdiyimiz Naxçıvan dialekt və şivələrində *düy vırmax, düy salmax, düyə qoymax* mürəkkəb feilləri ilə sinonimlik təşkil edən *dolax gəlməx' aldatmaq* leksik

vahidi də işlənir. Məs.: Sən day bı işdə biz yekəx'də adamnara dolax gələmməssən (Yurdçu). Dilimizin Şahbuz şivələrində bu anlam əy gəlməx' [7, s. 103] leksik vahidi ilə ifadə edilir. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də dolax sözü fərqli fonetik tərkibdə, lakin əsasən eyni anlamda işlənməkdədir. Sözü Ağdam şivələrində dolaf // dolaf gəlməx' Qazax şivələrində dolax, Kəlbəcər şivələrində dolav [1, s.148, 149], Dərbənd dialektində dollab fonetik variantlarında hiyləgər, hiylə, fırlıdaq, aldatmaq, fırlıdaq işlətmək, dolafçı fırlıdaqçı anlamlarında rast gəlinmişdir. Deməli, dolaq leksemi Azərbaycan dialekt və şivələrinin əksəriyyəti üçün xarakterik olmaqla, eyni mənanı ifadə etməkdədir.

Müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən və bir işi görmək istəməmək, tənbelləşmək anlamlı maraqlı mürəkkəb feillərdən biri də ərđəmi gəlməməx'//ərđəmi olmamax leksemi midir. Məs.: Böyünnərsi ərđənim gəmir kin bi iş görüm (Keçili). Qeyd edək ki, ərđəm sözü dilimizin dialekt və şivələrində güc, qüvvət, bacarıq anlamlarını da bildirir. Təsədüfi deyil ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da bu sözün erdem şəklində hünər, mərifət, tərbiyə anlamlarında işləndiyini görürük. "...Bunun ardınca hanım görelüm kimlər yetdi: Çaya baksa çalım-lu, çal-kara kuş erdemlü, kur kurma kuşaklu, kulağı altun küpeli kalın Oğuz biglerini bir bir atından yıkıçı Kazılık Koca oğlu Big Yegenek çapar yetdi. Çal kılıcun aqam Kazan yetdüm didi" [4, s. 112]. Haqqında danışdığımız ərđəm leksemi dilimizin İmişli, Füzuli, Ağdam, Mingəçevir şivələrində də eyni fonetik tərkibdə və mənada işlədilir. Qax şivəsində isə daha çox boy-buxun, görkəm [1, s. 175] anlamını bildirir. İmişli şivəsində ərđəmi gəlmək mürəkkəb feili hünəri çatmaq, bacarmaq mənasını ifadə etməkdədir. Maraqlıdır ki, tədqiq etdiyimiz Naxçıvan şivələrində ərincəxliyi tutmaq feili də tənbelləşmək anlamını daşıyır və ərđəmi gəlməməx feili ilə sinonimlik təşkil edir. Məs.: Bı uşəğın yəmən ərincəylyi tutub (Dırnis). ərincək sözünün dilimizin digər dialekt və şivələrində işlənmə arealı da genişdir. Belə ki, söz eyni fonetik tərkibdə və mənada Ağdam, Gədəbəy, Göyçay, Ucar [1, s. 176] şivələrində də işlənir. Dilimizin Salyan, Füzuli, İmişli şivələrində isə eyni mənada, lakin ərincək fonetik tərkibində özünü göstərir.

Apardığımız araşdırmalar zamanı Naxçıvan dialekt və şivələrində qarşımıza çıxan və yalvarmaq mənasını ifadə edən ilan dili çıxarmax frazeoloji birləşməsi də maraq doğurur. Məs.: Ta bını ələ almıxdan ötrün ilan dili çıxatdıx da (Səderək). Göründüyü kimi, frazeoloji birləşmə üç komponentlidir. Buradakı hər bir söz öz həqiqi mənasından uzaqlaşmış, məcazlaşaraq yeni mənə çaları qazanmış və bütövlükdə bir leksik anlamı ifadə etmişdir ki, bu da frazeoloji birləşmələrin başlıca xüsusiyyətidir. Maraqlıdır ki, tədqiq edilən şivələrdə yuxarıda qeyd etdiyimiz frazeoloji birləşməylə eyni mənanı bildirən illah etməx' mürəkkəb-tərkibi feili də mövcuddur. Məs.: Nə illah etdix' bizi dinnəmədi (Kırna).

Tədqiq etdiyimiz Naxçıvan şivələrində sevmək, aşıq olmaq, bir könlüdən min könlə vurulmaq mənalərini ifadə edən əyağı yanmağ frazeoloji birləşməsi də diqqəti cəlb edir. Məs.: Ta nə de:m bala bı qızı görcəx' day mə:m əyağım yandı (Ləkətağ). Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu frazeoloji birləşmə yalnız dilimizin Culfa şivələri üçün xarakterikdir. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində bu mənada və qeyd olunan leksemə sinonim kimi gözü düşməx' frazeoloji birləşməsi işlənir.

Hazırda Naxçıvan dialekt və şivələrində gözdə xal şəkilli qızartı əmələ gəlmək mənasında işlənən gözü bura gəlməx' leksemi də maraq doğurur. Məs.: Dünənnərsi uşəğın gözə bura gəlmişdi yamanca qaşnırdı (Sirab). Qeyd edək ki, bu leksem daha çox dilimiz Babək şivələrində, xüsusilə Sirab kənd şivəsində işlənir. Maraqlıdır ki, dilimizin əksər dialekt və

şivələrində bu anlam gözüne qonax gəlməx' birləşməsi ilə ifadə olunur. Unutmayaq ki, hər iki leksik vahid daha çox Naxçıvan dialekt leksikası üçün səciyyəvidir.

Bundan başqa Naxçıvan dialekt və şivələrində hoydu-hoydu götürmək – ələ salmaq, həmgələ gəlməx' – yan-yana gəlmək, ət öldürmək – heyvan kəsmək, girinc olmaq – vaxtını lazımsız işlə keçirmək, xozu-xozu gəzməx' – lovğalanmaq, lovğa gəzmək, fırt tutmaq//fırt qalxmaq – hirsələnmək və s. kimi xeyli leksik vahidlər də mövcuddur ki, gələcək araşdırmalarımızda onların da haqqında ətraflı bəhs edəcəyik.

Nəticə. Apardığımız təhlillərə yekun vuraraq qeyd etmək istərdik ki, yuxarıdakı nümunələrdən də görüldüyü kimi, müasir Naxçıvan dialekt və şivələrində müxtəlif yollarla, yəni gəlmək, vurmaq, yanmaq, tutmaq, çıxmaq, olmaq, etmək feil və köməkçi feillərinin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb feillər, həmçinin frazeoloji birləşmələr olduqca çox və maraqlıdır. Məqaləmizdə həmin leksik vahidlərin kiçik bir hissəsini araşdırmaya cəlb etmişik. Unutmayaq ki, istər mürəkkəb feillər, istərsə də frazeoloji birləşmələr dialekt leksikamızın inkişafının, eyni zamanda ədəbi dilimizin yeni leksemlər hesabına zənginləşməsinin əsas mənbəyidir. Onların müasir dilçilik kontekstində tədqiq isə bir sıra maraqlı faktların ortaya çıxarılmasına imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə. I və II c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999; 2003, 661 s.
2. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 304 s.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
4. Ergin M. Dede Korkut Kitabı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 483 s.
5. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980, 252 s.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
7. Quliyev Ə., Əliyeva N. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2017, 296 s.
8. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1965, 320 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: zulfuqarov_1981@mail.ru

Rəşad Zülfüqarov

COMPOUND VERBS AND PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS USED IN NAKHCHIVAN LOCAL DIALECTS

The article is devoted to the examination of a variety of compound verbs and phraseological combinations utilized in Nakhchivan dialects and subdialects of the Azerbaijani language. These lexical units were considered in comparison with other studied dialects and subdialects of our language, as well as examples used in the dastan "Kitabi-Dada Gorgud". As a result of the study, it was found that the compound verbs and phraseological combinations

used in Nakhchivan dialects and subdialects are quite rich. The article provides a linguistic analysis of these lexical units.

Keywords: *Nakhchivan, Azerbaijani language, phraseological units, compound verbs, local dialect, vocabulary.*

Рашад Зульфугаров

**О СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛАХ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЯХ,
ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В НАХЧЫВАНСКИХ ГОВОРАХ И ДИАЛЕКТАХ**

Статья посвящена изучению ряда сложных глаголов и фразеологических сочетаний, используемых в нахчыванских диалектах и говорах азербайджанского языка. Эти лексические единицы рассматривались в сравнении с другими изучаемыми диалектами и говорами нашего языка, а также примерами, использованными в дастане «Китаби-Деде Горгуд». В результате исследования было установлено, что сложные глаголы и фразеологические сочетания, употребляемые в нахчыванских говорах и диалектах, достаточно богаты. В статье проведен лингвистический анализ этих лексических единиц.

Ключевые слова: *Нахчыван, азербайджанский язык, фразеологизмы, сложные глаголы, диалект, диалект, лексика.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 12.09.2024

Son variant 08.10.2024